

Проблематика досліджень культурних, економічних, господарських та релігійних взаємовпливів між німецькою етнічною спільнотою, що проживала і проживає на території України, та місцевим населенням, не є новою у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Відомими є праці різних років авторства німецьких та російських дослідників німецького походження М. Арндта [1], Ф. Вільгельма та Й. Колбрюннера [2], В. Дізendorфа [3], А. Клауса [4], Я. Штахта [5], К. Штумппа [6].

Окремо вивчалось суспільне, економічне та демографічне становище німецької громади в Україні, історичні передумови переселення колоністів на наші землі та подальша соціальна і культурна еволюція німецької етнічної спільноти в умовах царської Росії та періодами трагічних для українських німців радянських реалій [7; 8; 9]. Останніми десятиліттями з'явилася низка ґрунтовних регіональних досліджень українських науковців в межах окресленої проблематики. У цьому контексті виділимо розвідки М. Бармака [10], Д. Зако-воротного [11], М. Костюка [12], І. Монолатія [13], В. Надольської [14], Ю. Поліщука, О. Суліменка [15], колективну працю «Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення» [16] та ін. Німецькі та українські дослідники відзначають органічну інкорпорацію німецьких громад у вітчизняну сільську економіку і культурне поле, звертають увагу на взаємні впливи німецької та української спільнот, підкреслюють їх позитивний характер та толерантний перебіг.

Однак останнім часом можна зустріти і інші думки щодо історично негативного ставлення українців до національних меншин, що жили і живуть поряд. Не погоджуючись з такими твердженнями, ми спробуємо показати об'єктивну картину буття німецьких колоністів в Україні періоду кінця XIX – початку XX століття на прикладі Волині як традиційного місця зосередження численних громад переселенців.

Починаючи з другої половини XIX ст. Волинь стає одним з найбільших в Україні регіонах компактного проживання німецького етносу. Основна маса німецьких колоній була розташована вздовж старого Києво–Варшавського тракту, що проходив по осі Житомир – Новоград–Волинський – Корець. Великі групи колоністів проживали також вздовж лінії Володимир–Волинський – Луцьк – Рівне. Волинь приваблювала колоністів сприятливим географічним положенням, помірним кліматом та великою кількістю необроблених земель. Німецькі мандрівники так описували цей регіон: «... ми їхали по Волині, чудовій і багатій землі. Люди тут нам здавались серйозніші і розумніші, ніж поляки, яких ми бачили раніше, кращими були також поля, луки і навіть будинки. Чим далі ми їхали, тим привабливішими ставали краєвиди, які нагадували нам північну Німеччину» [17, с. 28–29].

Німці селилися окремими колоніями серед українських поселень. Вся господарська, громадська і культурна діяльність волинських німців спростовує думку про те, що вони, мешкаючи поряд з місцевим населенням, не вступали з ним у тісні контакти і навіть не вчилися їхньої мови. Такі твердження досить часто випливали на поверхню суспільного життя, особливо в період напружених відносин між Німеччиною та Росією. Російський дослідник німецького походження К. Ліндеман писав, що: «... там, де поселення німців і

* * *

УДК 94(477)

Мельничук І. А.,
доктор історичних наук, доцент, завідувач кафедри
суспільних наук, Житомирський національний
агроєкологічний університет
(Україна, Житомир), kafedra_ppk@ukr.net

Суліменко О. Г.,
кандидат історичних наук, доцент, Житомирський
національний агроєкологічний університет
(Україна, Житомир), kafedra_ppk@ukr.net

ГОСПОДАРСЬКІ ТА КУЛЬТУРНО–РЕЛІГІЙНІ ВЗАЄМОВПЛИВИ УКРАЇНСЬКОЇ ТА НІМЕЦЬКОЇ ГРОМАД ВОЛИНИ (кінець XIX – початок XX століття)

Досліджено побут, господарську діяльність та культурно–релігійне життя німецьких колоністів на землях Волині в період кінця XIX – початку XX століття. Показані процеси взаємного впливу культур, релігійних і світоглядних позицій, господарських практик між спільнотами німецьких колоністів та українським населенням Волині. Робиться висновок про позитивні наслідки таких процесів.

Ключові слова: Волинь, німецькі колоністи, взаємовплив, культура, релігія, господарство.

села місцевих селян знаходяться в близькому сусідстві, там між тими й іншими давно вже встановилися дружні господарські і торгові відносини. Українські і німецькі сім'ї інколи рідняться через шлюби їхніх дітей. Багато колоністів дали своїм синам освіту в російських гімназіях та університетах і послали їх потім на службу державі у внутрішніх губерніях Росії та її околицях. Багато осіб, які займають високі посади в армії є також дітьми колоністів-німців» [18, с. 271–272].

На Волині окремі заможні німці-землевласники підтримували тісні стосунки з українцями та місцевою владою. Так, наприклад, в губернії славився стародавній рід Арндтів, який одним з перших поселився в регіоні ще на початку XIX ст. Вони були прекрасними хліборобами і господарями, відомими громадськими діячами. Арндтами за власні кошти було побудовано земську школу в селі Березівці Житомирського повіту, в якій вчилися українські та німецькі діти. Навчання проводилося російською та німецькою мовами [19, с. 10]. Ця школа збереглася до сьогоднішнього часу і там продовжують навчатися школярі.

Один з представників роду Арндтів – Йоган закінчив юридичний факультет Київського університету й був членом Державної Думи. Він активно сприяв створенню в Житомирі органів земського самоуправління і плідно там співпрацював з українцями. Йоган Арндт захищав також житомирських євреїв від погромів у 1905 р. [19, с. 9]. Відзначимо, що він був одружений на українці Юлії Шимченко. Рід Арндтів прославився також своєю культурою землеробства. Завдяки їхній наполегливій праці вдавалося окультурити значні земельні площі в Житомирському повіті. В окремих селах вони заклали парки. Так, наприклад, і сьогодні центр села Черемошне Житомирського району прикрашає старовинний парк, посаджений Арндтами. Слід зазначити, що вони відомі були в регіоні також своєю працею у борошномельній промисловості. На їхніх млинах працювали українські селяни, які переймали у німців досвід господарювання. Вони також вчилися у колоністів ремеслам, котрі були, за традицією німецької спільноти, надзвичайно розвинутими. Варто зауважити, що окремі німецькі колонії ставали своєрідними центрами ремісничої справи, де працювали й українські селяни. Так, наприклад, в губернії славилася колонія Анета Новоград-Волинського повіту, де поряд з німцями працювали й українці. Ця колонія дала життя багатьом відомим людям. Зокрема в Анеті в 1913 р. народився російсько-німецький письменник Герберт Генке [19, с. 64].

Звичайно, що контакти колоністів з оточуючим місцевим населенням відбувалися передусім на економічній основі. Це підтверджується тим, що українські селяни знаходили у колоністів-господарів, фабрикантів, не тільки добре оплачувану роботу, а й можливість при потребі отримати кредит – при особистому знайомстві або дружніх відносинах. Попри існування Земельного банку, селяни охоче зверталися за приватними кредитами до німецьких колоністів, ця практика зберігалася аж до початку Першою світовою війною.

Вплив колоністів на розвиток сільського господарства на Волині виявився також у створенні хутірських господарств. Аналіз джерел свідчить, що завдяки зразковому веденню господарства німцями-колоністами, на Волині було створено цілу низку показових хутірських

господарств, куди приїжджали переймати досвід селяни з інших губерній імперії [20, арк. 1]. Окремі німецькі маєтки дійсно були взірцями господарності. Так, наприклад, у володінні колоніста А. Герінга було 111 десятин орної землі, 103 – сінокісної, 8 – присадибної, а також млин, корчма і ставок [21, арк. 466]. Таких маєтків у губернії було багато і вони стали попередниками столичніських реформ у Російській імперії.

Слід зазначити, що німці, крім культури рільництва, відзначалися також високоефективним садівництвом та городництвом. Кожна німецька садиба на Волині була оточена чудовими садами. Деякі колонії, які раніше знаходилися в лісах та болотах, поступово перетворювалися в квітучі села і отримували відповідні назви. Так, наприклад в Житомирському повіті такою була колонія «Blumental» (нині с. Цвіт'янка Червоноармійського (нині Пулинського) району Житомирської області). Тут окремі німці-землевласники мали великі сади. Наприклад, в саду Р. Вольферта росло 16 яблунь, 16 вишень, 18 груш [22]. Українські селяни, що проживали в навколишніх селах, купували у німців саджанці фруктових дерев.

Вплив колоністів на навколишнє місцеве населення відчувався і в інших процесах. Так, в 60–70-х роках XIX ст. в зв'язку з розвитком капіталістичних відносин і появою ринку сільськогосподарської робочої сили розпочинається масове використання української робочої сили у німецьких колоніях. Як правило, це були сезонні робітники, які, повертаючись додому, несли з собою навички і досвід поліпшеного господарювання для своїх земельних ділянок. Ці зв'язки сприяли зближенню колоністів і корінного населення, вивченню мов. Німці, перебуваючи на землях Волині, запозичали в українців окремі слова, які використовували у побуті. Так, наприклад, німецький дослідник Йоган Янс в своїй роботі «Із словника волинських німців» писав: «... німецькі колоністи запозичали окремі слова в українців та поляків, вони кликали своїх домашніх тварин так як і селяни, а також давали їм схожі назви» [23, с. 153–173].

Про відсутність релігійної нетерпимості чи ворожнечі між поселенцями та корінним населенням свідчить те, що досить часто на лютеранських богослужіннях були присутні українські селяни. Німці також відвідували українські церкви. Так, наприклад, пастор із Санкт-Петербурга, перебуваючи на Волині, відвідав Почаївську Лавру і був присутній на урочистій літургії, яку проводив архієпископ із Житомира [23, с. 51–52]. Пастор був вражений красою і величчю Лаври. В своєму щоденнику він записав: «... ми з великим задоволенням оглядали церкви, побудовані в римському стилі. Весь цей комплекс знаходиться в гармонійній єдності. Стіни повністю білі і прикрашені картинами. На старовинних стінах монастиря зображені різні релігійні сцени. В середині монастиря прекрасно співав хор. Нас вразило справедливе, прихильне, неупереджене відношення архієпископа Агафангела до німців. Він розповів нам, що у свій час вивчав німецьку теологію» [23, с. 51].

Слід зазначити, що волинським німцям подобалися православні релігійні богослужіння, церковний спів тощо. Багато з них переходили у православ'я. Так, наприклад, священик однієї з громад Луцького повіту доповідав єпархіальному керівництву про те, що в нього на недільних і святкових богослужіннях, крім

прихожан були присутні й німці. Це не залишилося без благотворного впливу на них, і десять колоністів, які відвідували богослужіння прийняли православ'я. Губернська газета «Волян» писала: «... такі випадки навернення у православ'я останнім часом непоодинокі. Так, наприклад нещодавно ми повідомляли наших читачів про те, що 21 німець з колонії Юльянівка Новоград-Волинського повіту прийняли православ'я» [24]. На початку XX ст. кількість колоністів-лютеран, які вирішили змінити свою віру зростає. Це було пов'язано з прийняттям у 1906 р. Закону про віротерпимість. В цьому ж році німці масово переходять з лютеранства у православ'я. Таких колоністів у губернії нараховувалось 80–90 осіб. Найбільша кількість їх була у Новоград-Волинському повіті – 25–30 чоловік, в Луцькому – 15, Житомирському – 10 [25]. Відзначимо, що православ'я приймали не тільки прості колоністи, але й досить заможні. Так, наприклад, прийняла православ'я сім'я Ріхтерів у Житомирі. Майбутній всесвітньо відомий піаніст Святослав Ріхтер був охрещений у Михайлівській церкві м. Житомира в 1915 р. [1, с. 64, 65].

Слід зазначити, що православні робітники та селяни, які працювали в німецьких колоніях, не могли не звернути увагу на ту роль, яку відігравала в житті колоністів їхня релігія. Завдяки їй більшість німців вміли читати і писати, адже це необхідно було для обряду конфірмації. Українські селяни в переважній більшості були неписьменними, і німці досить часто ставали для них першими, а то і єдиними вчителями грамоти. Колоністи поступово почали залучати волинських селян до своїх віровчень. Варто зауважити, що в німецьких колоніях в кінці XIX на початку XX ст. поширювалось сектантство – баптизм, штундизм. Ідеї сектантів знаходили своїх прихильників і серед українських селян Волині. Так, у 1895 р. в губернії їх налічувалось 5981 чоловік [26, с. 13]. Загалом слід сказати, що в той час сусідство колоністів з селянами не проходило безслідно.

Німці – лютерани, баптисти, штундисти, – наvertsали у свою віру українців, а ті, в свою чергу, сприяли прийняттю колоністами православ'я. Описуючи релігійні взаємовпливи на Волині, варто окремо зупинитися на релігійності колоністів. Російський вчений німецького походження Я. Штах писав: «Любов колоністів до батьківщини зосереджується, головним чином, на їх церкві. Такою є релігія колоністів, що стоїть набагато вище будь-якого віросповідання і будь-якої національності, і звертає на ці відмінності мало уваги, але при цьому до такої міри загартовує характер, що колоніст віддає перевагу смерті, аніж легковажному ставленню до вищезгаданих, святих для нього речей. Адже душу кожного народу можна найкраще пізнати по його ставленню до церкви і виконанню ними своїх релігійних обов'язків» [5, с. 255].

Помітною була тенденція неоднозначного відношення німців до православної церкви. Представники старшого покоління, які були вже сформованими у світоглядному плані, відмежовувались від православ'я. За словами очевидців, вони залишались вірними релігійним поглядам своїх батьків і були переконані у перевазі лютеранської віри. Німці вважали, що їх вчення було набагато досконалішим, ніж православ'я, яке, на їх думку, несло в собі елементи язичництва.

Люди молодшого покоління прихильніше ставилися до православ'я. Вони без будь-якого примусу брали участь в православних обрядах, які проводилися в школах. На них досить сильне враження справляла служба в православної церкві. Взагалі, як зазначив німецький дослідник В. Гізбрехт – молоді найбільше подобались чудові за своєю красою ікони, церковні процесії та літургія православної церкви, ніж скромний євангельсько-лютеранський обряд [19, с. 75–76].

Війна 1914 р. принесла волинським колоністам важкі випробування, змусила їх відчувати моральні муки від необґрунтованих наклепів і підозр, але це не заплямувало їх совість та честь. Багато з них добровільно пішли до російської армії, в якій, до речі, був значний відсоток офіцерів німецького походження [19].

Таким чином, аналізуючи спільне життя на волинській землі німецького та українського етносу протягом багатьох поколінь, слід зазначити, що в першу чергу це був позитивний у багатьох аспектах процес взаємовпливу і культурного взаємозбагачення місцевого населення на переселенців і навпаки. Між німецькими колоністами та місцевим населенням на Волині існували економічні, громадські, релігійні контакти, що характеризувалися взаємною цікавістю між громадами, обопільним економічним інтересом, спільними побутовими і господарськими завданнями. Волинські німці, знайшовши тут свою другу батьківщину, органічно влилися в місцеві господарські та суспільні умови, спільно з українським та іншими етносами Волині сприяли розвитку сільського господарства, промисловості, ремесел та культури.

Список використаних джерел

1. Арндт Н. Житомирские Арндты. Краткая семейная хроника / Н. Арндт. – Житомир, 1994.
2. Wilhelm, F. und Kallbrunner, J. Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa (Ansiedlerliste des Wiener Hofkammerarchivs). – München, 1932. – 461 s.
3. Німці Росії: населені пункти і місця поселення: енциклопедичний словник / Уклад.: В. Ф. Дізендорф. – М.: «Ерн», 2006. – 472 с.
4. Клаус А. Наши колонии. Опыт и материалы по истории и статистике иностранной колонизации в России. – СПб., 1869. – Вып. 1.65. Кулініч І. М. Українсько-німецькі історичні зв'язки / І. М. Кулініч. – К.: Наукова думка, 1969. – 276 с.
5. Штах Я. Очерки из истории и современной жизни южно-русских колонистов / Я. Штах. – Москва: т-во тип. А. И. Мамонтова, 1916. – 266 с.
6. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862. – 1941.
7. Кулініч І. М., Хохлачов В. В. Вихідці з німецьких земель на теренах України: минуле та сьогодення [Die deutschen Aussiedlern auf dem territorium der heutigen Ukraine: Vergangenheit und Gegenwart] / І. М. Кулініч, В. В. Хохлачов. – К.: Наукова думка, 1995. – 76 с.
8. Німці на Україні // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Т.5 [Mi–Pe]. – Париж–Нью Йорк–Мюнхен, 1966. – С. 1768–1774.
9. Німці в Україні. 20–30-ті рр. XX ст.: Збірник документів державних архівів України / Упор. Л. В. Яковлева, Б. В. Чирко, С. П. Пишко. – К.: Ін-т національних відносин і політології, Ін-т історії України НАН України; Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, 1994. – 244 с.
10. Бармак М. В. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914): розселення, господарське життя / М. В. Бармак. – Тернопіль, 1999 – 208 с.
11. Заковоротний Д. И. Немцы-колонисты в Северном Причерноморье (1803–1944 гг.) / Д. И. Заковоротный // Николаев: Издательство Ирины Гудым, 2009. – 152 с.: ил., фото.

12. Костюк М. П. Німецька колонізація на Волині (60–ті роки XIX ст. – 1914 р.) / М. П. Костюк // Автореф. дис. ... канд. іст. н. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1998. – 18 с.
13. Німецькі колонії Галичини в таблицях / Передм. та упоряд. Івана Монолатія. – Коломия, 2000. – 56 с.
14. Надольська В. В. Процеси етнокультурної взаємодії в історичному розвитку Волині / В. В. Надольська // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6: Історичні науки: зб. наук. пр. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2008. – Вип.6. – С.236–240.
15. Поліщук Ю., Суліменко О. Г. Німці Волині в кінці XVII – на початку XX ст.: політико-правовий аспект / Ю. Поліщук, О. Г. Суліменко. – Житомир: Волинь, 2004. – 165 с.
16. Німецькі поселенці в Україні: історія та сьогодення: Монографія. – Київ, Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2006. – Серія «Україна: історія і сучасність». – Вип.1. – 416 с.
17. Эрнст Мориц Арндт во время своего путешествия 1812 году по Волини // Родина Волинь: Статьи и воспоминания о жизни и деятельности немцев на территории современных Житомирской, Ровенской и Волынской областей Украины. – Серія «Труды Житомирского Научно-краеведческого общества исследователей Волини». – Т.17. / Сост. Н. А. Арндт, Г. П. Мокрицкий. – Визентхайд–Житомир, 1998. – С.28, 29. (Далі – Родина Волинь...).
18. Линдеман К. Е. Прекращение землевладения и землепользования поселян–собственников. Указы 2 февраля и 13 декабря 1915 года и 10, 15 июля и 19 августа 1916 года и их влияние на экономическое состояние Южной России. – М., 1917.
19. Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. Adam Kraft Verlag: Wurzburg, 1994.
20. Державний архів Житомирської області. – Ф.226. – Оп.1. – Спр.107.
21. Там само. – Ф.67. – Оп.2. – Спр.67.
22. «Волынские губернские ведомости». – 1916. – №64.
23. Jans A. Aus dem Wortschatz der Wolhyniendeutschen // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach. Wiesentheid: Selbstverlag, 1984.
24. «Волинь». – 1893. – №208.
25. «Волынская жизнь». – 1906. – №46.
26. «Памятная книга Волынской губернии на 1895 год». – Житомир, 1895.
27. Гизбрехт В. Ссылка Волынских немцев в 1915–1916 годах / В. Гизбрехт // Родина Волинь... – С.75, 76.
10. Barmak M. V. Nimec'ke, ches'ke ta jevrejs'ke naselennja Volyns'koi' gubernii' (1796–1914): rozselennja, gospodars'ke zhyttja / M. V. Barmak. – Ternopil', 1999 – 208 s.
11. Zakovorotnij D. I. Nemcy–kolonisty v Severnom Prichernomor'e (1803–1944 gg.) / D. I. Zakovorotnij // Nikolaev: Izdatel'stvo Iriny Gudym, 2009. – 152 s.: il., foto.
12. Kostjuk M. P. Nimec'ka kolonizacija na Volyni (60–ti roky XIX st. – 1914 r.) / M. P. Kostjuk // Avtoref. dys. ... kand. ist. n. – L'viv: LDU im. Ivana Franka, 1998. – 18 s.
13. Nimec'ki kolonii' Galychyny v tablycjah / Peredm. ta uporjad. Ivana Monolatiya. – Kolomyja, 2000. – 56 s.
14. Nadol's'ka V. V. Procesy etnokul'turnoi' vzajemodii' v istorychnomu rozvytku Volyni / V. V. Nadol's'ka // Naukovyj chasopys NPU imeni M. P. Dragomanova. Serija 6: Istorychni nauky: zb. nauk. pr. – K.: Vyd-vo NPU imeni M. P. Dragomanova, 2008. – Vyp.6. – S.236–240.
15. Polishhuk Ju., Sulimenko O. G. Nimci Volyni v kinci XVII – na pochatku XX st.: polityko–pravovyy aspekt / Ju. Polishhuk, O. G. Sulimenko. – Zhytomyr: Volyn', 2004. – 165 s.
16. Nimec'ki poselenci v Ukraini: istorija ta s'ogodennja: Monografija. – Kyi'v, Mykolai'v: Vyd-vo MDGU im. Petra Mogyly, 2006. – Serija «Ukrain'a: istorija i suchasnist'». – Vyp.1. – 416 s.
17. Jernst Moric Arndt vo vremja svoego puteshestvija 1812 godu po Volyni // Rodina Volyn': Stat'i i vospominanija o zhizni i dejatel'nosti nemcev na territorii sovremennyh Zhitomirskoj, Rovenskoj i Volynskoj oblastej Ukrainy. – Serija «Trudy Zhitomirskogo Nauchno–kraevedcheskogo obshhestva issledovatelej Volyni». – T.17. / Sost. N. A. Arndt, G. P. Mokrickij. – Vizenthajd–Zhitomir, 1998. – S.28, 29. (Dali – Rodina Volyn'...).
18. Lindeman K. E. Prekrashhenie zemlevladienija i zemlepol'zovanija poseljan–sobstvennikov. Ukazy 2 fevralja i 13 dekabrja 1915 goda i 10, 15 ijulja i 19 avgusta 1916 goda i ih vlijanie na jekonomichekoe sostojanie Juzhnoj Rossii. – M., 1917.
19. Arndt N. Die Deutschen in Wolhynien. Ein kulturhistorischer Überblick. Adam Kraft Verlag: Wurzburg, 1994.
20. Derzhavnyj arhiv Zhytomyrs'koi' oblasti. – F.226. – Op.1. – Spr.107.
21. Tam samo. – F.67. – Op.2. – Spr.67.
22. «Volynskie gubernskie vedomosti». – 1916. – №64.
23. Jans A. Aus dem Wortschatz der Wolhyniendeutschen // Wolhynische Hefte 2. Folge. Historischer Verein Wolhynien. – Schwabach. Wiesentheid: Selbstverlag, 1984.
24. «Volyn'». – 1893. – №208.
25. «Volynskaja zhizn'». – 1906. – №46.
26. «Pamjatnaja kniga Volynskoj gubernii na 1895 god». – Zhitomir, 1895.
27. Gizbreht V. Ssylka Volynskih nemcev v 1915–1916 godah / V. Gizbreht // Rodina Volyn'... – S.75, 76.

References

1. Arndt N. Zhitomirskie Arndty. Kratkaja semejnaja hronika / N. Arndt. – Zhitomir, 1994.
 2. Wilhelm, F. und Kallbrunner, J. Quellen zur deutschen Siedlungsgeschichte in Südosteuropa (Ansiedlerliste des Wiener Hofkammerarchivs). – München, 1932. – 461 s.
 3. Nimci Rosii': naseleni punkty i miscja poselennja: encyklopedychnyj slovnyk / Uklad.: V. F. Dizendorf. – M.: «Ern», 2006. – 472 s.
 4. Klaus A. Nashi kolonii. Opyt i materialy po istorii i statistike inostrannojo kolonizacij v Rossii. – SPb., 1869. – Vyp.1.65. Kulnich I. M. Ukrai'ns'ko–nimec'ki istorychni zv'jazky / I. M. Kulnich. – K.: Naukova dumka, 1969. – 276 s.
 5. Shtah Ja. Ocherki iz istorii i sovremennoj zhizni juzhnorusskich kolonistov / Ja. Shtah. – Moskva: t–vo tip. A. I. Mamontova, 1916. – 266 s.
 6. Stumpp K. Die Auswanderung aus Deutschland nach Russland in den Jahren 1763 bis 1862. – 1941.
 7. Kulnich I. M., Hohlachov V. V. Vyhidi z nimec'kyh zemel' na terenah Ukrainy: mynule ta s'ogodennja [Die deutschen Aussiedlern auf dem territorium der heutigen Ukraine: Vergangenheit und Gegenwart] / I. M. Kulnich, V. V. Hohlachov. – K.: Naukova dumka, 1995. – 76 s.
 8. Nimci na Ukraini // Encyklopedija ukrai'noznavstva: Slovykova chastyina. – T.5 [Mi–Pe]. – Paryzh–N'ju Jork–Mjunhen, 1966. – S.1768–1774.
 9. Nimci v Ukraini. 20–30–ti rr. XX st.: Zbirnyk dokumentiv derzhavnyh arhiviv Ukrainy / Upor. L. V. Jakovleva, B. V. Chyrko, S. P. Pyshko. – K.: In–t nacional'nyh vidnosyn i politologii', In–t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, Central'nyj derzhavnyj arhiv vyshhyh organiv vlady ta upravlinnja Ukrainy, 1994. – 244 s.
- Melnychuk I. A.,** Doctor of Historical Sciences, Chairman for the Social Sciences Department of Zhytomyr National Agro ecological University (Ukraine, Zhytomyr), kafedra_ppk@ukr.net
- Sulimenko A. G.,** Candidate of Historical Sciences of Zhytomyr National Agro ecological University (Ukraine, Zhytomyr), kafedra_ppk@ukr.net
- Economic and cultural–religious cross impact of Ukrainian and German communities of Volyn' (the end of XIX – the beginning of XX centuries)**
- Abstract way of life, economic activities and the Cultural and religious life of the German colonists in Volyn lands during the late XIX – early XX century: It shows the process of mutual influence of cultural, religious and ideological positions, business practices between the communities of German settlers and Ukrainian population of Volyn. The conclusion about the positive consequences of such actions.*
- Keywords:** Volyn, German colonists, mutual influence, culture, religion, economy.

* * *